

УДК 348.07

Володимир Омельчук, канд. історичних наук, співробітник,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник,
Україна, м. Київ

Політико-правові засади державно-конфесійних взаємин Латинської Романії

Розглядаються державно-церковні процеси у державах Латинської Романії, які утворилися після падіння Константинополя. Автор розглядає їх у контексті інтеграції західної та східної державно-управлінських та правових традицій.

Ключові слова: політико-правова модель, церковно-канонічне право, державно-церковні акти, канонічні акти, церковне законодавство, нормативно-правові акти.

Владимир Омельчук. Политико-правовые основы государственно-конфессиональных взаимоотношений Латинской Романии

Рассматриваются государственно церковные процессы в государствах Латинской Романии, которые образовались после падения Константинополя. Автор рассматривает их в контексте интеграции западной и восточной государственно-управленческих и правовых традиций.

Ключевые слова: политико-правовая модель, церковно-каноническое право, государственно-церковные акты, канонические акты, церковное законодательство, нормативно-правовые акты.

Vladimir Omelchuk. Politically legal principles state confessional mutual relations of Latin Romaniae

In this article examined state church processes in the states of Latin Romaniae, which appeared after falling of Constantinople. An author examines them in the context of integration western and east state administrative and legal traditions.

Keywords: Politically legal model, church canonical right, state church acts, canonical acts, church legislation, normatively legal acts.

Падіння Константинополя і утворення на завойованих християнськими ромейських землях Латинської імперії зумовило формування тут нової політико-правової моделі. Кардинальні зміни відбулися у системі взаємин держави та Церкви. Вводилися нові нормативні акти, які регулювали процес участі окремих церков та монастирів в податковій системі та системі державної безпеки. Метою даної статті є визначення особливостей політико-правових змін у системі державно-конфесійних взаємин та особливостях їхнього нормативно-правового врегулювання. Хронологічні рамки даного дослідження визначені періодом

утворення Латинської імперії та її падіння (1204–1261 рр.), хоча окремі східні утворення змогли продовжити своє існування і в першій половині XIV ст. Йдеться і про володіння Венеції та Генуї в регіоні, де також насаджувалася чужі грекам модель взаємних держави і Церкви та норми церковно-канонічного права.

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми зауважимо насамперед праці О.Каждана, С.Карпова, Г.Лігаврина, З.Удальцової, Ф.Успенського. Зауважимо, що окремих аспектів впливу західних новачків на зміни у політико-правовій моделі взаємин держави і Церкви у Візантійській імперії вже торкався і автор даної статті. Насамперед мова йде про західний (латинський) вплив на розвиток нормативно-правової бази у греків після 1204 р. (як у Нікейській державі, яка виступила головним правонаступником Візантії, так і у відновленій з 1261 р. імперії) [13;14]. Зміни позначилися на статусі монастирського землеволодіння [16] та порядку регламентування діяльності окремих церковних інститутів [15], адміністративно-судових та фінансово-податкових привілеях Церкви та окремих монастирів [11;12].

Після завоювання Константинополя хрестоносці на захоплених землях створили Латинську імперію. Її першим імператором обрали Балдуїна Фландрського (1204–1205 рр.). Патріарший престол зайняв ставленник Венеції католицький прелат Томасо Морозіні [23,с.363]. Цей сан і згодом традиційно належав венеціанським клірикам [4,с.30]. Католицькому Патріарху Латинської Романії підпорядковувалося все латинське духовенство, католицькі архієпископії і єпископії [3,с.25]. Разом з тим, папські легати, які перебували у Константинополі суттєво обмежували юрисдикцію цього Патріарха. Окремі постанови останнього, які не відповідали інтересам понтифіків, скасовувалися. Водночас у своїх володіннях венеціанці намагалися створити власну систему церковного управління, пов'язану зі світською адміністрацією. Латиняни зберегли і зміцнили ту структуру Патріархату, яка існувала на час захоплення Константинополя, переставивши місцями окремі єпископства місцями в ієрархії та змістивши тих ієрархів, які не визнали примат Римського Папи і основні католицькі догмати, латинськими єпископами. Нижчі ланки церковного управління існували майже незмінно. Проте контроль за їхньою діяльністю з боку латинської церковної та світської адміністрації продовжувався навіть тоді, коли Східна (Грецька) Церква була формально відділена від латинської [4,с.30–31].

Згідно угоди 1206 р. у Латинській імперії Церкві мала належати 1/5 частина усіх земель, міст та замків. Візантійське церковне майно передавалося латинським священникам, за умови що вони будуть сплачувати акростих у державну скарбницю, як це мало місце до 1204 р. Проте ця угода між імператором Генріхом та Торозіні не завжди виконувалася. Часто барони конфісковували церковні маєтності, вступаючи у конфлікт з папами та місцевим католицьким єпископатом [4,с.30].

У Греції стали поширюватися цистерціанці, францисканці, домініканці, володіння духовно-лицарських орденів. Вище духовенство влилося у стан феодалів: при розподілі архієпископи отримали по 8 лицарських ленів, єпископи – по 4. У подальшому їхні володіння продовжували зростати. Архієпископ Патрський, якого вважали примасом Мореї, у середині XIII ст. придбав у Гійома Алемана Патрську баронію, таким чином додавши до своїх 8 ленів ще 24, які належали барону Алеману [3,с.25]. Організація Константинопольської латинської Церкви почалася із заснування венеціанського капітулу Святої Софії [24,с.358]. Хитке становище латиняни змусило шукати компроміс світських феодалів і духовенства. Вже Генріх Генегауський погодився частково відшкодувати духовенству збитки, завдані від дій світських феодалів. Йому було виділено 1/15 земель і прибутків з володінь поза межами Константинополя [3,с.25].

У Константинополі було проведено перерозподіл храмів між католиками та православними. З 300 церков 7 віддали венеціанцям, близько 30 – французам, 2 церкви (Богородиці у Влахернах і Святого Михайла у Буколеоні) стали вважатися імператорськими і там утвердилися фламандці. Не менше 250 церков залишили грекам, проте згодом частину з них змушені були закрити через поганий стан та зменшення кліриків і прихожан. Окремі церкви знаходилися у перемінному користуванні католицьких та грецьких священників і служби у них проходили почергово (наприклад у храмі Святої Софії) [4,с.31]. Католицький Патріарх Томасо Морозіні взагалі намагався заборонити православну службу в Константинополі [3,с.26]. У 1213 р. почалася нова кампанія переслідувань грецького духовенства, яка набуло нової сили з прибуттям до столиці Латинської Романії папського легата Пелагія [7,с.96]. Опір загарбникам мав форми і відмови від сплати десятини, яку не знало православне канонічне право. За церковне проведення шлюбу греки відмовлялися носити гроші згідно вимог католицьких священників в Афінах, обмежуючись переданою півня і ковриги хліба [3,с.25–26]. Проти утисків з боку латинського єпископа і сплати йому фіксованого збору виступав і православний клір Негропону (Евбеї). Ситуація для нього погіршила-

ся з перенесення суди резиденції Римо-католицького Патріарха після відновлення у Константинополі Візантії [4,с.31].

Після падіння Константинополя окремі області продовжували чинити опір хрестоносцям. Рівнинні області північно-західного Пелопоннесу змушені були достатньо швидко визнати владу завойовників. Мешканці Андровіди, розташованої у долині і відкритої з усіх сторін, зустріли їх з хрестами та іконами у руках. Укріплені міста (Патри, Коринф, Аргос) здалися після першого приступу. Проте у гірських південно-східних районах Пелопоннеса хрестоносці наразилися на рішучу відсіч. В Аркадію почали стягуватися кінні і піші греки з Ніклі, Велігості, Лакедемонії. Біля міста Капсікія відбулася битва, у якій греки, попри чисельну перевагу, зазнали поразки від важкоозброєних франків [10,с.58–59]. Рішуче встановлювала своє панування у підкорених візантійських землях Венеція. Починаючи з 1211 р. республіка направляла на Крит представників знатних родин, надаючи їм на умовах служби лицарські феоли. Пересічними мешканцям Венеції, які прибували сюди, за лен, який дорівнював 1/6 лицарського, служили у піхоті. На тих і інших покладалася функція з забезпечення порядку на острові. Перша партія відправлених на Крит вояків складала 132 лицарі і понад 400 піхотинців. Власники лицарських ленів були зобов'язані виступати на його захист у повному озброєнні маючи спорядження ще для двох вершників. Лицаря мав супроводжувати і піхотинець з обладунком [19,с.180].

Спочатку в усіх латинських володіннях розпочалася католицька реакція, однак згодом місцева влада обирає більш лояльну позицію, задовольняючись зовнішніми проявами підкорення унії. Римський Папа Іннокентій особисто і через свого легата Бенедикта радив західним лицарям обирати гнучку тактику взаємин з грецьким духовенством. У 1209 р. Жоффруа Вільярдуен урочисто підтвердив свободу віровизнання та обрядів греків [24,с.358].

У 1209 р. Вільярдуен уклав контракт з Венецією, за яким Корон і Модон з прилягаючими до гавані територіями визнавалися власністю Венеції. На всіх інших землях князівства Ахейського венеціанці мали право безперешкодного пересування і торгівлі, при чому у містах вони отримали у своє розпорядження церкви [17,с.154–157]. У своїх володіннях, зокрема на Криті, венеціанці частину земель передали католицькій Церкві [19,с.183].

В Ахейському князівстві Шамплітт ще у 1205 р. створив франкський капітул Святого Андрія у Патрах. Нові каноніки обрали архієпископом князівства кліонійського монаха Антельма. Почали засновуватися інші єпархії. При розподілі земель шість єпископів отримали чотири лицарських лени. Зберегли свій вплив єпископи портових міст Корона і Модона, зайнятих венеціанцями, а також єпископ Оленський. Оскільки Морозіні рвено стежив за успіхами Патраської єпархії, отримання Антельмом єпископського паллія стало можливим лише після втручання Римського Папи Іннокентія.

Вільярдуен вважав, що для новозаснованого архієпископства достатньо 8 лицарських ленів, наданих йому зборами в Андравіді, і не дозволив йому перебрати усі володіння вигнаного грецького ієрарха [24,с.358]. Новоприбуле духовенство ворогувало між собою, чимало грецьких священників втекли, а їхні храми прийшли у запустіння. Тому Римський Папа наказав закликати їх тричі до повернення і у випадку відмови позбавляти права на богослужіння. Відповідні повноваження у всій Латинській Романії отримав кардинал Бенедикт. Східних каноніків Папа наказав приймати лише за наявності документальних підтверджень їхнього духовного сану. Разом з тим і лицарська влада в Ахеї була не зацікавлена у розширенні церковного землеволодіння, так як це ослаблювало безпеку їхнього панування. Духовні васали не несли залогової служби і лише були зобов'язані проводити у походах чотири місяці на рік. Прибулі франки відмовлялися сплачувати церковну десятину, зобов'язання якої взяла на себе Вільярдуен та його барони ще перед походом на Коринф. Натомість проводився збір поземельного податку (акростиха) у князівську скарбницю. Вільярдуен не визнав повноважень церковного суду у цивільних справах, навіть щодо маєтків католицької церкви. У розгляді кримінальних справ не брали участь духовні члени верхньої палати. Патраський примас та його клір не могли втручатися у розгляд справ щодо Грецької Церкви та грецького духовенства, які вирішувалися князем або судом баронів. Це викликало загострення між правителем Ахеї і Римським Папою й у 1213 р. Вільярдуен був відлучений архієпископом від Церкви [24,с.359].

Всі труднощі залогової служби несли на собі світські феодали. Це викликало постійні звертання морейських феодалів до правителя. Князь змушений був усі доходи з церковних ленів упродовж трьох років спрямовувати на будівництво фортеці. Лише у 1223 р. було укладено угоду, згідно якої секвестровані капітали і рухоме майно Латинської Церкви залишалися за державою, остання натомість сплачувала єпископствам щорічну грошову субсидію.

У Коринфі латинське архієпископство було засноване згодом, по отриманні міста у спадкоємця Сгура, Михайла Епірського.

Першою латинському архієпископу апостольської Коринфської церкви І вальтера Римський Папа надав цілий ряд епарій – Аргос, Монемвасію (яка ще перебувала у руках греків), Маїну і Велігості на півдні півострова, а також острови Закинф і Кефаллонію в Іонічному архіпелазі. Однак невдовзі Папа змушений був змістити І вальтера через конфлікт з капітулом, ахейським та афінським князями.

Особливе значення Римський Папа приділяв заснуванню латинської кафедри в Афінах. Відправляючи архієпископу Берарду паллій Іннокентій підтвердив архієпископству у складі 11 епарій право на всі попередні і набуті володіння, зокрема дарунки монахів і прихожан. Церковні маєтності кафедри були розкидані не лише по Атиці, а й у Віотії і навіть на острові Евбей [24,с.360]. Разом з тим, окремі феодалі намагалися шукати порозуміння з православним духовенством у своїй володіннях. Так у Фессалонікському королівстві принаймні 5 з 11 єпископії належали грекам. Грецьке духовенство відверто підтримувало Марії Угорська. В інших регіонах щоб зберегти свої кафедри, священники мали визнати примат Римського Папи. Постійні контакти морейських лицарів з грецькими архонтами призвели до того, що візантійські правові традиції не тільки збереглися як звичай у середовищі грецьких жандармів, але й вплинуло на феодальне право Ахайського князівства. Саме цим впливом пояснюються відмінності між юридичними нормами «Ассиз Романії» і «Морейської хроніки» з одного боку та правовими нормами Єрусалимського королівства – з іншого [3,с.25–26].

Запеклий опір греків змушував загарбників шукати шляхи порозуміння з підкореним населенням. Окремі поступки робилися у конфесійній сфері. З найбільш впливовими грецькими феодалами і цілими архонтськими родинами укладалися угоди. Відповідні угоди венеціанська адміністрація уклала на Криті [19,с.181]. Це було викликано масштабними повстаннями на острові. Вже у 1208 р. повстанці вбили Р.Дандоло, який прибув сюди для боротьби з генуезцями. Разом з підкріпленням у 12 кораблів Венеція направила сюди і першого дука острова Яяпо Тьєполо. Нове повстання очолила впливова грецька родина Агіостефанів. Повсталим вдалося у 1211 р. вдалося захопити Сітію і Мірабелло. У 1219 р. венеціанський дук острова Доменіко Дельфіно уклав угоду, за якою визнав критські землі на захід від річки Мусселе власністю грецьких феодалів та їх париків. У 1229 р. на острові спалахнуло нове повстання, а його керівники звернулися за допомогою до Нікейської держави, обіцяючи за допомогу передати їй весь острів. Іоанн Ватац негайно вирядив до Криту свій флот з понад двох десятків кораблів. Сенйор Кіклад Марко Санудо, запрошений венеціанцями, дізнавшись про це, спішно залишив острів. Мегадука Ватаці висадившись на острові приступив до облоги замку Боніфацио. Повстання перекинулося на весь острів. Однак невдалі дії та підкріплення з Венеції змусили нікейців зняти облогу і кинувши облогові машини, залишити острів. При відступі їхній флот біля Кіфери розбила буря [19,с.190–191].

У 1261 р. імператорові Михайлу VIII Палеологові (1259–1282 рр.) вдалося відновити Візантійську імперію, відвоювавши Константинополь у хрестоносців. Йому вдалося заручитися навіть підтримкою генуезців і власне мешканців столиці. Династія Палеологів правила тут до самого падіння Константинополя у 1453 р. Імперію вдалося відновити в достатньо обмежених розмірах (північний захід Малої Азії, частини Фракії і Македонії, Фессалоніки, окремі острови Архіпелагу, опорні пункти на Пелопонесі (Містра, Монемвасія, Маїна). Трапезундська імперія і Епірський деспотат зберегли свою самостійність [23,с.364]. Генуезці вже 13 березня 1261 р. уклали Німфейський договір, який передбачав монополієне право на торгівлю у Чорному морі і східній частині Середземномор'я. Після того, як 25 липня Константинополь знову став столицею імперії, вони закріпили свій привілейований статус і у самій столиці [2,с.63–65]. Генуезці отримали право на власні церкви у багатьох візантійських містах [8,с.70]. По встановленні у Константинополі своєї влади Михайло VIII Палеолог відправляє на Крит свого емісара з листом до архонтів, який містить заклик до повстання проти Візантії. Посланець висадився у Суді, районі, який знаходився під контролем повстанців. Під впливом обіцянок допомоги повстання під керівництвом Олексія Каллергі охоплює майже весь острів. Не змінивши його розмаху і встановлення у 1268 р. дружніх стосунків Михайлом VIII Палеологом з Венецією. Остання, щоб придушити повстання, змушена була частково задовільнити вимоги його учасників [19,с.193].

Після повернення Константинополя візантійці стали з новою силою повертати втрачені володіння. Своїми успішними діями візантійський адмірал Лікаріо зумів повернути частину островів Архіпелагу і Венеції лише перекинувши нові сили вдалося майже повністю поновити тут своє панування на 1303 р. У 1302 р. Андронік II запросив на візантійську службу лицарів з Каталонії, Арагону, Балеарських островів. Він використав цих найманців для протидії Сельджукідам у Малій Азії. Однак після поразок, завданими ними мусульманам під Філадельфами, вони переходять

до спустошення власне візантійських володінь [25,с.91]. Після грабунків навколишніх містечок і сіл іспанські найманці переходять до військових дій проти Візантії і у подіях 1304–1307 рр. вони часто діють як союзниками з військами тюрків [26,р.120–121]. У 1304 р. каталанці починають захоплення Фессалії і Атиці, утворивши тут незалежну державу. Невдовзі вони вторгаються на Евбею, яка належала Венеції, і їм вдалося частково витіснити лише у 1319 р. [25,с.91].

У 1326 р. було засновано Каталано–Афінське герцогство, яке перетворилося на базу для піратських нападів в Егеїді. Лише у 1388 р. флорентієць Неріо Аччайюолі зміг вибити каталан з Афін. Однак дії цих піратів продовжували знекровлювати Егеїду. Їм надавали допомогу королі Арагону і Сицилії, які не змирилися з втратою васальної держави у цьому регіоні. Про їхню позицію свідчать конкретні дипломатичні кроки. Так у 1392 р. король Мартін I Арагонський призначив знатного каталана дона Педро де Фоноллета генеральним намісником втраченого герцогства. Подібні кроки робилися і надалі. Вже у 1422 р. Альфонсо V Арагонський (1416–1458 рр.) надав титул герцога Афін каталану Томасу Беральдо. Тоді архієпископ Фів Джованні Аччайюолі від імені Антоніо I Аччайюолі, який володів Афінами, звернувся до Венеції за допомогою у випадку спроби відновлення каталанського Афінського герцогства. Хоча венеціанці заспокоювали флорентійців, самі вони розглядали небезпеку захоплення Мореї каталансько–арагонською експедицією як реальну ще у 1456 р. [5,с.309–310].

У листопаді 1307 р. завдяки зраді одного з греків лицарі–іоанніти захопили важливу фортецю на горі Філермо на острові Родос. Климент V у цей час затвердив за лицарями права на володіння островом, хоча місто Родос відкрило перед лицарями свої ворота лише 15 серпня 1309 р. Через рік Орден офіційно переніс свою резиденцію на острів. Невдовзі госпітальєри підкорили своїй владі частину Південних Споряд (Сіме, Кос, Нісірос, Калімос, Лерос). Військовий флот згадується в архівах Ордену вже у 1300 р., а у 1301 р. у флоті з'являється посада адмірала. Орденський статут прийнятий за Гійома де Вільара (1296–1305 рр.) надавав право адміралові командувати кораблями «війни за віру», наймати галеони, галіти, вояків, підпорядкувані йому «морських солдатів, як на землі, так і на морі» [6,с.224–225]. Госпітальєри разом з візантійцями беруть участь у ряді військових операцій проти тюрків, перехоплюють їхні кораблі в Егеїді. Разом з тим, часто тюрки здобували необхідний мир з родоськими лицарями, надсилаючи їм коштовні дарунки [26,р.120].

Практика взаємин між державою і православною Церквою засвідчує нерівноправність, що чітко засвідчує відмінність правового статусу її священників від представників католицького кліру. Так, теоретично зберігаючи імунітет, православні священники фактично були беззахисні перед судом знатних сенйорів. Спеціальна папська постанова 1222 р. дозволила єпископам Романії звільняти латинян від покарання за застосування насилля щодо православного клірика, який не виявив належної поваги до лицаря чи Римської Церкви.

Папство намагалося підпорядкувати собі грецьких монахів Афона, обіцяючи зберегти привілеї Святої Гори, проте зіткнулося з упертим опором. Священники і монашество активно боролося за відновлення православного Патріархату в Константинополі (поряд з латинським, оскільки подібна практика існувала в Антіохії та Єрусалимі) [3,с.26]. Взаємини між Константинополем і Римом продовжували перебувати у стані постійного протистояння попри посилення тюркської, а згодом і османської загрози у Середземномор'ї. У 1328/1329 р. Римський Папа навіть планував організувати новий похід, причому не лише проти «аланів, болгар, турок», а й проти «схизматиків греків» [1].

Становище православної Церкви у Латинській імперії було нерівноправним. Це було наслідком цілеспрямованої політики світських феодалів новозаснованої держави і Римського Папи. Проте в умовах наростання опору широких народних мас, як мирян, так і православних священників, державна політика щодо Грецької православної Церкви зазнала помітної еволюції. Позначимо також і регіональні особливості державної політики щодо Церкви в латинських областях. В окремих латинських землях правителі намагалися знайти порозуміння з місцевим православним духовенством. Разом з тим, у цілому політика латинських володарів йшла у руслі офіційної позиції Папської курії. Поширювалася дія норм західного церковно–канонічного права. Покажемо є нормативно–правове закріплення нерівноправного становища православного священника.

Список використаних джерел

1. Гаген С.Я. Образ Византии в донесениях французского доминиканца первой трети XIV в. / С.Я. Гаген // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. – Вып.39. – С.360–374.

2. Гукковский М.А. Итальянское Возрождение. – Т.1: Италия с 1250 по 1380 год / М.А. Гукковский. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1947. – 339 с.

3. Каждан А.П. Латинская империя / А.П. Каждан // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.15–28.
4. Карпов С.П. Латинская Романия / С.П. Карпов. – СПб.: Алетей, 2000. – 256 с.
5. Колотова О. Е. Каталонское пиратство в Эгеиде (кон. XIV–XV вв.) / О.Е. Колотова // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – Вып.32. – С.309–317.
6. Колотова О.Е. Пиратство ордена госпитальеров в Восточном Средиземноморье (1291–1522 гг.) / О.Е. Колотова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. – Вып.30. – С.223–233.
7. Лебедев А. Очерки истории Византийско–Восточной церкви отъ конца XI–го до половины XV века / А.Лебедев. – СПб.: Тип. М.Г. Волчанинова, Б.Черныш, 1892. – VII + 644 с.
8. Литаврин Г.Г. Внешнеполитическая борьба на Балканском полуострове и в Малой Азии. Латинская империя, Никея, Эпир и Болгария (1204–1261 гг.) / Г.Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.50–71.
9. Литаврин Г.Г. Социально–экономический и политический строй Никейской империи, Эпирского царства и Трапезундской империи / Г.Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.29–49.
10. Медведев И.П. Основание города Мистры / И.П. Медведев // АДСВ. – Свердловск, 1966. – Вып.4. – С.57–74.
11. Омельчук В.В. Адміністративно–судові привілеї Візантійської православної Церкви / В.В. Омельчук // Судова апеляція. – 2013. – №1 (30). – С.29–36.
12. Омельчук В.В. Адміністративно–судові та фінансово–податкові привілеї візантійських монастирів / В.В. Омельчук // Фінансове право. – 2013. – №2 (24). – С.42–46.
13. Омельчук В.В. Джерела з церковно–правової історії Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – №1. – С.22–27.
14. Омельчук В.В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вып.6. – С.17–21.
15. Омельчук В.В. Порядок регламентування діяльності окремих церковних інститутів у правовій системі Візантійській імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – Вып.2. – С.23–28.
16. Омельчук В.В. Церковно–монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В.В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вып.2 (206). – С.7–11.
17. Соколов Н.П. Венеция и первые князья Мореи (1205–1262) / Н.П. Соколов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып.10. – С.151–157.
18. Соколов Н.П. Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений / Н.П. Соколов // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Межвуз. сб. [отв. ред. В.Т. Илларионов] – Горький: Изд-во ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 1982. – С.53–65.
19. Соколов Н.П. Колониальная политика Венеции в XIII в. / Н.П. Соколов // СВ. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Вып.IV. – С.170–195.
20. Удальцова З.В. Борьба партий в Византии XV вв. и деятельность Виссариона Никейского (Автораферат) / З.В. Удальцова // ВВ. – 1949. – Т.II (XXVII). – С.294–307.
21. Удальцова З.В. Борьба партий в Пелопоннесе во время турецкого завоевания по данным византийского историка Критовула / З.В. Удальцова // СВ. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Вып.III. – С.161–179.
22. Удальцова З.В. Византийская империя в последнее столетие своей истории. Завоевания турок на Балканском полуострове. Византия и Запад / З.В. Удальцова // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.161–183.
23. Удальцова З.В. Византия в XIII–XV вв. / З.В. Удальцова // История Средних веков: в двух томах [под общ. ред. С.Д. Сказкина]: Учебник. – [Изд. 2–е, переработ.] – М.: Высш. шк., 1977. – Т.1. – С.363–371.
24. Успенский Ф.И. История Византийской империи: Отдел VI: Комнины; Отдел VII: Расчленение империи; Отдел VIII: Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос [сост. Л.В. Литвинова] / Ф.И. Успенский. – М.: Мысль, 1997. – 829 [2]с.
25. Фионова Н.А. Столкновение Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV в. / Н.А. Фионова // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: сб. ст. [отв. ред. Н.П. Соколов]. – Горький: Горьковский гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, 1975. – Вып.2. – С.89–107.
26. Luttrell A. Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389 / Anthony Luttrell // The Ottoman Emirate (1300–1389) (Halcyon Days in Crete I: A Symposium Held in Rethymnon, 11–13 January 1991) [ed. by Elizabeth Zachariadou]. – Rethymnon: Crete University Press, 1993. – P.119–134.